

16,2–5

Mária, Jakab[anyja], valamint Szalómé illatszereket¹⁰⁰⁸ vásároltak be, hogy elmenjenek és megkenjék őt¹⁰⁰⁹. (2) Nagyon korán reggel, a hét első napján¹⁰¹⁰ mentek a sírhoz, napfelkeltekor. (3) Azt mondták egymás között: „Ki fogja elhengeríteni nekünk a követ a sírboltajtájából?”¹⁰¹¹ (4) Ami korábban föltekintettek, észrevették, hogy [valaki már] visszagördítette a követ; ugyan is igen nagy¹⁰¹² volt. (5) Miután bementek a sírboltba, meglátták, hogy egy hosszú fehér ruhába öltözött fiatal ember ül jobb felől;¹⁰¹³ ek-

Akár hogyan történt is azonban az, amit Jézus „fel támadásának” neve zünk, egy biztos: Akár fel támadt, akár nem, akár csodás módon, akár természetes úton, akár a túlvilágra ment át, akár ebbe a világba tért vissza, akár a két utóbbi kombi náci ója igaz – mind ez nem érinti Jézus tanításának érvényességét; Jézus ugyan is so sem mondta, hogy bár melyik száva is csak attól lesz érvényes, hogy ő meghal és fel támad, ha nem csak Pál teljesen megalapozatlan magánvéleménye volt, hogy „ha Krisztus nem támadt fel”, akkor sem mit sem ér a keresztény ige hírdetés, és semmit sem ér a keresztények hite (vö. 1Kor 15,14.17).

¹⁰⁰⁶ Az itt következő sorokban a legősibb és leghitelesebb, ezért legfontosabb hűsvéti beszámolóval vándolunk; egyszerű, természetes, hétköznapi nyelvezet még nem az ősház „teológusait” állítja elénk, hanem azokat az egyszerű embereket, akik között lenni részesei voltak az eseményeknek.

¹⁰⁰⁷ Ez azt jelenti: szombat este 6 után, mivel a zsidó időszámítás a tárgyna pot megelőző este 6 órától a tárgyna pon este 6 óráig számolta a napokat.

¹⁰⁰⁸ Különféle fűszerekkel kevert olajról van szó.

¹⁰⁰⁹ Ennek a megkenésnek a célja nem valamilyen bebalzsamozás volt, hanem a várható hullaszag elnyomása, az ugyan is nagyon kellemetlen tetetvolna szokásos teendők és szertartások elvégzését.

¹⁰¹⁰ A mi időszámításunk szerint vasárnap.

¹⁰¹¹ Arimateai József felvaló (időpont-) egyeztetés nélkül nem kelhetek útra az asszonyok, egy részt mert nem volt joguk egy idegen sírba behatolni, más részt mert szükségük volt valakire, aki elhengeríti a követ. Nem is azt kérdezte hát egy másiktól, vajon elhengeríti-e majd valaki nekik a követ, hanem csak azt, kicsoda. Nem is lepődtek meg, ami kor föltekintve azt látták, hogy valaki már ténylegesen elhengerítette a követ (4. v.).

¹⁰¹² Lehetséges, hogy ez csak annyit akar jelteni: „asszonyok számára igen nagy”, mivel azonban a 15,46-ban Márk nem jelezte, hogy külnősen nagy (= a szokottnál nagyobb) kőről lett volna szó, alighanem inkább az evangélium végszerkesztőjének betoldása, amellyel hangsúlyozni akarja az események csodás jellegét.

¹⁰¹³ Ez a fiatal ember – értelmezésünk szerint – Arimateai József hagyta hátra a sírban (miután elvitte onnan Jézust), hogy tájékoztatssa a később érkező asszonyokat a történetekről. (További részleteket róla ld. a függelékben: Egy rejtélyes fiatal ember.) – A fiatal embertől már Máté égből jött angyalt csínál (28,2.5)...

kormegrettentek¹⁰¹⁴. (6)¹⁰¹⁵ Ő viszont azt mondta nekik: „Ne retentek meg! A nazaréus¹⁰¹⁶ Jézus keresi titeket, akit keresztre feszítettek? [Isten] fölébresztette.”¹⁰¹⁷ Nincs itt. Íme, a hely, ahová tetétek őt. (7) De menetek el gyorsan¹⁰¹⁸, és mondjátok meg tanítványainak és Péternek: »**Előtte tek meg Galileába.**«¹⁰¹⁹ Ott látni

¹⁰¹⁴ A nyitva álló sírlátás leginkább két dolgot gondolhatunk: vagy itt járt már József, és elvitte Jézust, vagy sírlóklátnak itt, és ugyan csak elvitte Jézust. Arra számíthatunk a legkevésbé, hogy élő ember tartózkodik a sírban. Teljesen érthető hát, hogy *akkor* megrettennek. Ezek az asszonyok nem voltak idecsúszva: Hanapfelkeltek már a sírnál voltak, akkormégsőtben kellett találniuk egymással, és kereszttülnenniük az éjszakai városon. Továbbá férfivel szembenélkül léptek be a homályos barlangba, ahelyett hogy kinnvárosban voltak volna. De ki ne ijedne meg ilyen helyzetben? Nincs szükség arra, hogy valamilyen „termesztetfölköti” jelenségek okozta „szentborzongásra” gondoljunk.

¹⁰¹⁵ A fiatal embert teljesen normálisan, a helyzetnek megfelelően viselkedik (6-7. v.): Először bátorítja az asszonyokat, aztán kérdésével megbizonyosodik arról, hogy valóban az illetékesek érkeztek a sírhoz, és rögtön közli a legfontosabb hírt: Jézus él, s megmutatja a nyilvánított lenkecsúszóknak, hogy nincs ott, a sír üres, majd átadja Jézus fontos üzenetét, amelyet nekik kellett továbbítaniuk a tanítványoknak és a külvilágnak is megnevezett Péternek. Mind ez se több, se kevesebb, mint ami ebben a helyzetben lélekten illeszkedik a társadalmi normákhoz.

¹⁰¹⁶ Az egész evangélium következetesen „nazaréus” Jézusról beszél a *nadzarénosz* kifejezéssel (1,24; 10,47; 14,67; 16,6), amely a kéziratokban a *nadzaraosz*-szal váltakozik. E kifejezésértelmezéséről vita folyik; lehetséges, de nem biztos, hogy Názáretre mint Jézus szülőhelyére utalnak (vö. *Nadzaireth*: Mk 1,9; *Nadzara*: Lk 4,16; a kéziratok szövegváltozatában még *Nadzairet* és *Nadzairedis*), az is elképzelhető azonban, hogy Jézus valamilyenkorábbi, nyilvános fellépése előtti fogadalomtételére.

¹⁰¹⁷ Az *egeirein*igének (= felállít, talpraállít, fölébreszt, bajból ki húz) ebben az esetben a lehehető legkésőbb értelemezhető (vö. 444. és 868. lábj.). A szenvedő szerkezet (*passivum divinum*) miatt válszótunk az „Isten fölébresztette” fordítást, amely egyúttal a korabeli zsidó gondolkodásmódot is tükrözi, de ugyanolyan helyes lenne a „*fölbredt, magához tért*” fordítás is. – Máté itt is „ki jövija” Márkot, megintcsak fantasztikus csodát sugallva: „fölbredt [érted: föltámadt] a halottak közül” (28,7)...

¹⁰¹⁸ Vö. 591. lábj.

¹⁰¹⁹ Nyelvtanilag rendkívül problematikus ez az üzenet. Egyfelől nincs kitéve a mondat alánya, így bizonytalan, hogy Jézus vagy Péter megy-e a tanítványok előtt Galileába. Másfelől a *proagein* ige az evangéliumokban (egyetlen átvitt értelmű, képletes jelentésű leszámítva: Mt 21,32) mindig azt jelenti: *valaki vagy valami látható-vagy hallható valóságban halad*

16,7 jegyz.

vala kikelőtt (Mt 2,9; Mk 10,32; Mk 11,9 = Mt 21,9; Mk 14,28 = Mt 26,32; Lk 18,39), eset leg azzal amellékjelentéssel, hogy az a va la ki vagy va la mi, „vezeti atöbbieket” (Mt 2,9; Mk 10,32; 14,28); igaz le het ez még Mk 6,45 = Mt 14,22 esetében is, hiszen Mk 6,48 világosan kimondja, hogy Jé zus a part ról lát ta, amint a ha jó ban ü lö ta nít vá nyok kü sz köd nek az evezéssel. Így hát azt mond hat juk, hogy en nek az igé nek az evan gé li u mok ban (ter mé sze te sen Mk 16,7-et most nem szá mít va be) *sosincs* „va la ki va la ki ke t id ő ben me g elő z, elő re me gy” je lenté se; eb ből vi szont me ga la po zot tan von hat juk le az ta kö vet kez te tést, hogy itt (a 16,7-ben) *sem lehet Jé zus az ala nya* (mint ha azt je len te né az ü ze net, hogy Jé zus a ta nít vá nyo kat „me g elő z ve”, tölük füg get le nül „elő re me gy” Galileába), *hanem csak a külön meg ne vezett Péter*. Ma gyar án az ü ze net azt je len ti: Jé zus uta sí tá sz sze rint Pé ter ve ze ti (= neki kell ve zet nie) Galileába a töb bi e ket.

(Aki még is ra gasz kod ni akar ah hoz, hogy itt Jé zus a „*proagei*” alanya, an nak szük ség kép pen azt kell fel té te lez nie, hogy Jé zus cso dás fan tasz ti kus mó don tá madt fel „a ha lot tak kö zül”, és *vagy* arra kell gon dol nia, hogy fan tasz ti kus, túl világi és vi lá gi tu laj dons á gok kal egy rá nt bí ró test ben fog „oda re pül ni” Galileába – mert fel tá ma dott ké nt mi nek gya lo gol na va gy sza ma ra gol na –, sa ta nít vá nyok va ló sá go san lá that ják és ta pint hat ják majd, *vagy* arra, hogy a ta nít vá nyok ún. „je le né sek ben” fog ják lát ni, az az lá to má sa ik lesz nek – el te kint ve most a le hetsé ges lé lek ta ni ma gyar á za tok tól. Minder re néz ve ld. a Ho gy an ke let kez he tett a hús vé ti hit? c. ta nul má nyt a füg ge lék ben.)

Nyí l ván va ló, hogy Jé zus ü ze ne te *vissza utalás* a 14,28-ban le jegy zett mon dá sá ra, ezért *pon tos ér tel me* vél het ő en *a kö vet ke ző*: Jé zus azt re mél te, hogy Is ten ki húz za majd a baj ból (*egerthénai!*), bár mi tör té n jék is Jeru zsá lem ben, de aztán nem ma rad nak ott, ha nem vissza ve ze ti őket (*proxó hü masz!*) Galileába (ld. 869. és 872. láb j.). Most azon ban, hogy Is ten va ló ban ki húz ta őt a baj ból (*égerthé!* – no ha ko ráb ban alig ha erre a „me g old á sra” gon dolt, ha nem arra, hogy nem esik bántód á sa), lát ja, hogy *nem tud ja ő maga me g ten ni*, amit ter ve zett (rész ben azért, mert fi zi kai lag ké p te len még a já rás ra, de még a sza má ron ü lés re is, rész ben pe dig azért, mert csak ti tok ban mo zog hat, hogy is mé t el ne fog ják, vö. 1024. láb j.), *ezért me g ü ze ni, hogy Péter ve ze ti (proagei!)*, ér te lem szer ű en: *vezesse atöb bi e ket Galileába* (ez *benn fog laltan* pers ze tar tal maz za, va gy leg al ább is tar tal maz hat ja, hogy ott majd ta lál koz hat nak ve le al ka mas id ő ben). Va gy is: a pas sió mi att fel dű lt és csa ló dott, re mé ny vesz tett ta nít vá nyok ne fu sa nak szét, mert mű vé nek fol y ta tód nia kell...

Fel té ve, hogy ilyen vi lá gos a do log, jo gos le het az el len ve tés, hogy ak kor *mi ért olyan ho má lyos a szó ban for gó mon dat*, s mi ért nincs ben ne leg al ább egy *ekeinosz* = „ő, amaz”, amely egy ér tel mű vé ten né, hogy Pé ter a *proagei* (= va la kik elő tt me gy, elő l me gy, ve zet) ala nya – va gy pe dig egy *autosz* = „ő maga”, ha még is Jé zus len ne az al any. A ma gunk ré szé ről azt gon dol juk, hogy *az ere deti szó* *vegigenis vi lá gos volt*, csak hogy a „hús vé ti hit” ki ala ku lá sa so rán az id ő mú lá sá val egy re cso da sze rű b bé ala kí tot ták Jé zus felé lédé sé nek eredeti leg termé szetes fol ya mat át (ld. 1005. láb j.),

fogjá tok őt [ma gát], amint meg mond ta nek tek.”¹⁰²⁰ (8) Mi u tán ki-

míg nem a végén ott állta vi lág törté ne lem egy sze ri és leg na gyobb csodá ja, „*Jé zus fel tá ma dá sa a ha lott ak kő zül*” – az ebbe ve tett hit hez pe dig már nem il lett az ere de ti szö veg, ezért manipulálták azt (bi zo nyá ra több szö rö sen is), igye kez ve hoz zá í ga zít a ni az ur al ko dó hit hez, és et től lett olyan za va ros, mint most. Te gyük fel, hogy ere de ti leg így hang zott: „Is ten föl éb resz tet te [Jé zust]. Nincs itt... De men je tek el gyor san, és mond já tok meg tanít vá nyai nak és Pé ter nek: » Ő [e kei nosz, va gyis Pé ter] me gy el őt te tek [= ve zet ti te ket] Ga li le á ba. « Ott lát ni fog já tok őt [au ton, va gyis Jé zust]” (vö. 1020. l.áb.). Elég ki ha gy ni az „ő”-t, be told a ni az „amint meg mond ta nek tek”-et, és – te kin tet tel még ar ra, hogy a ko ra be li gö rö g ben nem volt köz pont o zás (vö. 653. l.áb.), ezért nem fel tét le nül egy ért el mű, met től med dig tart egy idé zet, ese tünk ben Jé zus üze ne te – nyel v ta ni lag már is bi zo ny ta lan, hogy az „el őt te tek me gy” ala nya Jé zus-e, va gy Pé ter.

El gond o lás un kat nem csak az 1025. l.áb. jeg zet ben le írt ak er ő sí tít meg, ha nem köz vet ve az is, hogy Má té („hű en ön ma gá hoz”, ld. 1013. és 1017. l.áb.) már ki ha gy ja a ma gaszö ve gé ből Pé tert, to vá b bá a ta lakít ja a mon da tot (28,7), meg szün tet ve ez zel a bi zo ny ta lan sá got, és ha tá ro zot tan Jé zust té ve meg a pro agei ala nyá nak (ne hogy föl mer űl hes sen ol va só i ba na az ál ta lunk kép vi sel t ter més ze tes ma gyar á zat le he tő sé ge?).

¹⁰²⁰ Az el ő ző l.áb. jeg zet ben le írt ak ből is kö vet ke zik, hogy az „Ott lát ni fog já tok őt, amint meg mond ta nek tek” (a ma ga egé szé ben) nem le he tte t ré sze Jé zus üze ne té nek: 1) ha va ló ban azt mond ta, hogy Pé ter ve ze ti/ve zesse a ta nít vá nyo kat, ak kor azért nem, mert a 14,28-ban nem er ről van szó; 2) ha még is azt mond ta vol na, hogy a ta nít vá nyok tól füg get le nül ő ma ga „el ő re me gy” Ga li le á ba („me gel ő zi ő ket”), ak kor azért nem, mert a 14,28-ban szin tén nem er ről van szó – te hát sem az el ő, sem a má so dik eset ben nincs mire vissza utal nia; de ál lí tá sun kat meg er ő sí ti még, hogy 3) Jé zus (a lát sza tok el le né re) so sem jö ven d ő lt (ld. 873. l.áb.), ezért itt sem em lé kez tet he ti a ta nít vá nyo kat ar ra, hogy „lám, most meg va ló sul az, amit ak kor mond tam nek tek”; 4) ha Jé zus mond ta vol na az „Ott”-tal kez dő dő részt is, ak kor a „lát ni fog já tok őt, amint meg mond ta nek tek” he lyett így kel lett vol na fo gal maz nia: „lát ni fog tok engem, amint meg mond tam nek tek”; vé gül 5) ki zár hat juk, hogy az „Ott lát ni fog já tok őt, amint meg mond ta nek tek” mon da tot a ma ga egé szé ben az as szó nyok kal tár gya ló fi a tal em ber mond ta, mert a) ő nem volt fül ta nú ja an nak, amit Jé zus a 14,28-ban mon dott (bi zo nyá ra még Je ru zsá lem be ér ke zé se el ő tt, ld. 860. l.áb.), és b) a mos ta ni hely zet ben, ép pen csak ma gá hoz tér vén, szin te még fél hol tan Jé zus alig ha tár sal gott ve le ar ról, hogy mit mon dott ő an nak ide jén a ta nít vá nyok nak.

Két meg ol dás le he tsé ges tehát: 1) Az „Ott lát ni fog já tok őt, amint meg mond ta nek tek” a Márk-evan gé li um végszer kesztő jé nek be told á sa, min den va ló szí nű ség sze rint az za la cél lal, hogy – szo ká sá hoz hí ven, ld. 873. l.áb. – Jé zus 14,28-beli „jö ven d ő lé sé nek” be tel je se dé se ké nt ál lí ts a be a most tör té n te ket. – 2) Az „Ott lát ni fog já tok őt” fél mon da ta fi a ta l

mentek, elfutottak a sírbolttól¹⁰²¹, ugyanis remegés és önkívület

ember Jézus üzenetéhez fűzött *commentárja*, amely az *asszonyoknak* című, akik a jó hírvétele után értették a módon látni szeretnék Jézust (talán ezért a hangsúlyos „ott” – nem pedig „itt”, Jeruzsálemben, ahol a Jézus betegyához „záródoklás” is méltó fogadásnak vesélyezeljárna, vö. 1024. lábj.), és akikről teljes joggal feltételezi, hogy Jézus útmutatásának megfelelően a Péter vezette *tanítványokkal együtt* visszatérnek Galileába, hiszen (további asszonyok társaságában) Jézussal és velük együtt mennek is föl Jeruzsálembe (ld. 15,41), ahol im már nincs mi ért ma radniuk. Elképzeli tehát, hogy az asszonyok Jézust tartózkodási helyét tudakoló kérdése nyomán feleli: „Ott látni fogjátok őt”, az viszont biztosan benne van a szavakban, hogy „ha majd kelően felépülvén, *utánatok* ment Galileába”! Ez a valószínűleg az előző bekezdés 4. pontjában említett ragozás-egyeztetési problémát, de természetesen azt is jelentené, hogy *csak az utolsó*, „amint megmondta nektek” *félmondatot kell végszer kesztői betoldásnak tartanunk*.

Mindezen esetre érdekes fölfigyelni még arra, hogy *Máténál* (28,7) az „amint megmondta nektek” már nem Jézus üzenetének része (mint ahogy Márk beállítja), hanem (átalakított formában) csupán „az angyal valószínűleg a tal ember” (ld. 1013. lábj.) közlése arról, hogy „idézete vége”: „Íme, én megmondtam nektek”, *Lukácsnál* pedig (24,6-7) a szintén angyalokként funkcionáló férfiak (24,4) egészen másra emlékeztetik a tanítványokat, nevezetesen arra, hogy Jézus még Galileában megmondta: „az emberfiának bűnösök kezébe kell adatnia, keresztre kell feszítetnie és a harmadik napon fel támadnia”, és meg sem említi, hogy akár Jézus, akár Péter a tanítványok „előtt megy” Galileába. Levonhatjuk tehát a következő tétet, hogy *sem Máté, sem Lukács nem tudott mit kezdeni az „amint megmondta nektek”-kel, illetve az „Ott látni fogjátok, amint megmondta nektek”-kel*; egyszerűen értelmetlennek tartották, és beírták helyette valami mást – tetsszük szerint... Rajtuk kívül még a legkorábbi akkörtörtéző „D” kódex készítője is birkózott a fent (elsőbekezdés, 4. pont) említett ragozás-egyeztetési problémával (a „k” kódex feltehetően csak átvette az ő megoldását), és azt végül egy huszárvagással oldva meg, mindkét mondatot *átírta*: „Íme, előttetek megyek (*proagó*) Galileába. Ott látni fogtok *engem*, amint megmond *tam* volt nektek.” (Két ség teljen, hogy az „előttetek megyek” *itteni* értelme „nélkületek, ti ket meg előzve megyek oda” – de kérdés, hogy a de rék V-VI. századi kódex írószámotte tett-e az általunk felsorolt problémákkal, és az is, hogy Jézus valósszhangban álló teológiai volt-e...)

¹⁰²¹ A *pheugein* érteleme nem csak az, hogy „elmenekül”, amint sok fordítás írja, hanem az is, hogy „el siet, el fut”. Ha ezek a nem ijedő asszonyok a sírból megrettenve is a fehérbeöltözött fiatal ember váratlan látványától (ld. 1014. lábj.), de még sem fordultak ki és menekültek el, mint ha kíssertet láttak volna, akkor miért „menekülnek” most, amikor a fiatal emberértel

fogta el őket¹⁰²², és senki nek sem mit nem mond tak el¹⁰²³, at tól tar tot tak¹⁰²⁴ ugyan is...¹⁰²⁵

me sen be szél, és oly jó hírt közöl velük?! Márk vi lá go san meg ad ja a si et ség okát: „re me gés és ön kí vü let fog ta el őket”, ami böl egy ben az el fu tás cél ja is kö vet ke zik: ro han nak, hogy meg vi gyék a ta nít vá nyok nak a jó hírt...

¹⁰²² A *tromosz* je len té se nem csak „ré mü let, ijedt ség”, ha nem „(fel in dult ság miatti) re me gés” is, az *eksztasizis*-é pe dig nem csak „ré mü let, iszo nyat”, ha nem „eksz tá zis, (öröm mi atti) ön kí vü let” is. A bol do gí tó hír nyo mán mi ért fog ta vol na el őket ijedt ség, ré mü let vagy iszo nyat? Nem ma gától ér te tő dő-e, hogy *örö mük ben* remeg nek és szin te ön kí vü let be es nek?

¹⁰²³ En nek szó sze rint vé te le ab szur di tás hoz ve zet: Ha tény leg nem mond tak el *senki nek sem mit* (sem mi be vé ve egyé b ké nt a Mes ter uta sí tá sát...), ak kor az evan gé lis ta ho gyan szer zett tu do mást a do log ról? Csak ez le het te hát az ér tel me: Leg szí ve seb ben már az ú ton vi lág gá ki ál tot ták vol na a bol do gí tó hírt, hogy Jé zus él, de ők „hall gat tak”, és csak az il le té ke sek kel köz lő tők. „Hall ga tá suk” de re kas do log volt, mál tó a föl jegy zés re.

¹⁰²⁴ A *phobeiszthain* nem csak azt je len ti, „fél, meg fé le lem ledik va la ki től, va la mit től” (fölté ve, hogy meg fe le lő utó mon dat kö vet ke zik), ha nem azt is, „tart va la mi től, ag gó dík, ag gó d va mér le gel, ha bo zik, té to vá zik”. Az els ő je len té s itt nem csak azért nem he lyén va ló, mert bá tor ass zo nyok ról van szó (1014. láb j.), ha nem azért sem, mert ha a sír ban lé vő „an gyal tól” vagy „kí sér tet től” ijed tek vol na meg, ak kor ép pen ség gel az lett vol na lo gi kus, hogy se gít sé gér ti kí ál ta nak, és fér fi a ka thív nak, ho gy néz ze nek utá na a do log nak. A má so dík je len té s vi szont ke zünk be ad ja a kul csot an nak meg ér té sé hez, mié rt „nem mon dtak el sen ki nek sem mit” az ass zo nyok: Attól tart ottak (per sze tel jes jo g gal), ho gy ha ki de rül, a ki vég zés nem ér te el cél já t, és Jé zus él, ak kor is mé t meg in dul utá na a haj sza, ho gy im már ha tá so san vég re haj t sá k raj ta az í té le tet. Ezt pe dig nem koc káz tat hat ták „fe cse gé sük kel”.

¹⁰²⁵ Ma már min den szent írá stu dós köz meg egye zé se, ho gy ere de ti leg itt ért vé get a Márk-evan gé li um, és egy ön te tû en fur csá nak ta lál já k azt is, ho gy az evan gé li um egy „ugyan issal” (*gar*) fe je ző dik be – anél kül ho gy meg ad ná, *mi től vagy mi ért fél tek* az ass zo nyok (mert ho gy gya kor la ti lag va la men nyi en „fél tek”-kel for dít já k az *ephobúnto*-t). E fur csa be fe je ző dés ma gyará za tá ra vi szont egy más tól el térő, bo nyolult teo ló gi ai hi po té zise ket áll ít ottak föl, vagy „egy sze rű en” az zal ü tik el a dol got, ho gy meg em lí tik: két o ly an mű vet is is me rünk az ó ko ri pro fán iro da lom ból, amely pon to san í gy fe je ző dik be (Plotinosz, Enneade és Musonius Rufus, tractatus XII).

Vé le mé nyünk sze rint a rej té ly nek az a ma gyará za ta, ho gy ami ere de ti leg itt kö vet ke zett („...ho gy ha ki de rül: a ki vég zés nem ér te el cél já t, és Jé zus él, ak kor is mé t meg in dul utá na a haj sza”), az a Márk-evan gé li um (vég ső) szer keszté sé nek ide jén már nem il lett a ko ri egy ház (rész ben a le gen da kép ző dé si fo ly a ma tré vén, rész ben Pál fel tá ma dás ta ná nak ha tá sá ra már ki ala kult) cso dá kkal tel i fel tá ma dás hi té hez, sőt el lent mon dás ban áll ta z al – egy szerű en tő röl ték te hát az ere de ti fo ly ta tá st, és más be fe je zé sre gasz tot tak a mű höz.

16,9–12

¹⁰²⁶(9)¹⁰²⁷ Mi u tán a hét első napján kora reggel fel tá madt, [Jézus] először a magdalai Máriának jelent meg, akiből [annak idején] hét démont űzött ki.¹⁰²⁸ (10) Ő útnak ered ve meg vitte a hírt azoknak [a férfiaknak], akik vele voltak¹⁰²⁹ [korában], [most pedig] gyászoltak és sírtak. (11) Ezek azonban meghallván, hogy él, és hogy [Mária] látta őt, nem hittek el [neki]. (12) Ezután közülk

¹⁰²⁶ Azevangélium eredeti befejezésének elveszése vagy törlése okozta hiányt később különféle képpen igyekeztek pótolni.

A legelterjedtebb az a *hosszabb váltózat*, amely a 9–20. v. tartalmaz (ún. *Arisztón-záradék*); ezt már két II. századi egyház atya, Tatianosz és Eirénaios is ismerte, azonban hiányzik két nagyon jelentős IV. századi kéziratból, a Sínai- és a Vatikáni kódexből.

Mások *egy rövidebb záradékot* csatoltak a 8. v. után, s ez így hangzik: „Ők pedig [ti. az asszonyok] mindent, amit meghagytak nekik, röviden jelen tettek a Péter körül a férfiaknak. Ezután pedig maga [az újra feléledt] Jézus is napkeltétől napnyugtáig ki küldte őket a lukasz örök megmentés szent és örökre marandó ige hirdetését.”

Ismét más szöveg tanú *egy más után* közlik a rövid és a hosszabb befejezést is.

Végül akad *egy kódex* („W”), amely a hosszabb váltózatban a 14. v. után tartalmaz egy olyan beoldást (az ún. *Freer-logiont*), amely a tanítványok mentegetőzését (vö. „megszidta hitetlenségüket...” és Jézusnak arra adott válaszával tartalmazza, amelynek Jézustól idegen, de az apokaliptikus irodalomhoz, illetve Pálhoz és a jánosi iratokhoz (János-evangélium, 1. János-levél, Jeles könyv) közel álló teológiai ajaja első olvasásra is nyilvánvaló: „És ők védekeztek, és azt mondták: »A törvénytelen sége és a hitetlensége világkorunka a Sánta [hatalma] alá tartozik, aki nem enged meg, hogy a tisztátalanság lemegek fogják Isten igazságát (más váltózatban: Isten igazságát és erejét). Tárd fel ezért már most igazságosságodat!« Így beszéltek ők Krisztushoz, Krisztus pedig így szólt hozzájuk: »Beült a Sánta hatalma évek óta, de valaki más rettenetes [dolog] közeledik; és a bűnösökért adtam át a hatalmat, hogy megterjem nek az igazsághoz, és többé ne kövessék el bűnt, hogy örökölhessenek majd az igazságosság szellemi és [örök ké] marandó di csőségét, amely az égben van.«”

¹⁰²⁷ Az itt következő, összefoglalásszerű „megjelenés beszámolókhöz” nem fűzünk magyarázatot, csak megadjuk azokat a helyeket, ahol részletesebben olvashatunk tartalmukról. A „fel tá madt” Jézus „megjelenéseinek” értelmezésével a Máté- és a Lukács-evangélium megfélemlő helye infogal kozunk majd.

¹⁰²⁸ Vö. Jn 20,11–18.

¹⁰²⁹ Jézus szűkebb tanítványi („apostoli”) körének „körül írá sa” ez, vö. Mk 3,14; 116–118. lábj.

ket tő nek mu tat ta meg [őt] Is ten¹⁰³⁰ más alak ban, ami kor vi dék re mentek.¹⁰³¹ (13) Ezek is elmentek, és meg vit ték a hírt a töb bi ek nek, de ezek nek sem hit tek. (14) Később Isten meg mu tat ta¹⁰³² [őt] a Ti zen egy nek is, ami kor asz tal nál ül tek¹⁰³³, [ő pe dig] meg szid ta hitet lensé gü ket és kö szí vű sé gü ket, ho gy nem hit tek az ok nak, akik lát ták őt, mi ut án [Is ten] föl éb resz tet te¹⁰³⁴.

(15)¹⁰³⁵ Az tán í gy szó lt hoz zá juk: „**Menjete k el az egész világra, és hirdessétek ki az örö mü ze ne tet az egész te rem tés nek!**”¹⁰³⁶ (16) **Aki bízik [Is ten ben]**¹⁰³⁷ és [még is]¹⁰³⁸ alá me ritet-

¹⁰³⁰ Az ere de ti ben sze nen ve dő szer ke zet (*passivum divinum*); vö. ApCsel 10,40-41!

¹⁰³¹ Ld. Lk 24,13-35.

¹⁰³² Ld. 1030. láb j.

¹⁰³³ Vö. ApCsel 10,41; Lk 24,30.41-43; Jn 21,12-13.

¹⁰³⁴ Ér de mes föl fi gyel ni arra, ho gy bár ez a zá ra dék (jó val?) ké sőbb í ró dott, mint Márk evan gé liu ma, meg ő riz te Jé zus „fel tá ma dá sa nak” leg ő sibb, a 16,6-ban hasz ná lt ki fe je zés mód já t is (*égerthé* – *egégermenon*: mindkettő a „felegyenesít, talpra állít, bajból kihú z” ige meg fe le lő *passzív* alak ja, *passivum divinum*; vö. 1017. láb j.).

¹⁰³⁵ Né há ny do log a mel lett lát szik szó l ni – kü lö nö sen ha a meg szo kott for dít á so kat tart juk szem el ő tt –, ho gy a 9-20. ver se ket későbbi krisz to ló gi ai meg fon to lá so k al ap já n fo gal maz tá k meg, se zért *nem* tar tal maz nak *hiteles* jé zu si ta ní tá st: csak a „meg ke resz tel tek” „üd vö zül nek”, a „hi tet lenek” „el kár hoz nak”, a „hí vő ket” „bi zo nyí tó csodák” kö ve tik.

Ám né há ny szem pont *még is* a mel lett szó l – kü lö nö sen ha az ere de ti szö ve get Jé zus sze lle mé ben és a kéz í rat-vál to za tok fi gyel me bé te lé vel pon to san for dít juk le –, ho gy ezek a so rok Jé zus tól ide ge ne te o ló gi ai fel dol go zás ke re té ben u gy an, de *hiteles* jé zu si mon da ni val ó t ho r do z nak: Fel tű nő, ho gy a Máté-, Luk ács- és Já nos-e van gé li um hú s vé ti be szá mo ló í na krö vi dre fo gott ös sze áll í tá sá ba vi szo ny la gbő be sé dű en Jé zus „köz vet len be sé dű t” szö t té k be le (töb be szá m har ma dik sze mé ly ű el be sé lé s he ly ett – „Men je nek el... hir des sék ki...” stb. – töb be szá m má so dik sze mé ly ű meg szó lí tá s). Későbbi Krisz tus-tisz te lők ki ta lá ci ó ja ell en szó l az az í gen sze ré ny í gé ret Jé zus „be sé dé nek” (15-18. v.) vé gén, ho gy a be te gek „jól fog ják é rez ni ma gu kat”. Ké zen fek vő, ho gy e hos szabb Márk-zá ra dék szer ző je az ere de ti, el ves zett/el ha gyott be fe je zés ből (vö. 1025. láb j.) vet te Jé zus itt idé zett sza va it (aho gy an eset leg az apo ka lip ti kus 13. fe je zet hi te les nek tar tha tó jé zu si mon dá sa it is, vö. 773. láb j.).

¹⁰³⁶ Itt még an nál is töb b ről van szó, mint Mt 28,19-ben (ame ly nek hi te les sé gét ott í ga zol juk): Jé zus kö ve tő i nek nem csu pán *min den nép nek* kell hir det ni űk az örö mü ze ne tet („Is ten ben csak jó ság van!”), ha nem az egész te rem tett vilá g nak, *minden teremté ny nek* is, va gy is: Is ten sze re te te nem kor lá to zó dik Iz ra el re, de még csak az em be ri ség re sem, ha nem ki ter jed az

**ték¹⁰³⁹, azt [Is ten] meg fog ja men te ni, aki nem bízik [Is ten ben],
azt [Is ten] el fog ja ítél ni.¹⁰⁴⁰ (17) Az [Is ten ben] bízók at pedig ezek**

egész ál ta la te rem tett vi lá gra, és en nek meg fe le lő en az em ber sze re te té nek sem sza bad ha tá ro kat is mer nie. Két ség te len, hogy ez a „koz mi kus” szem lé let mód ke resz tre fe szí té se el ő tt még nem jel le mez te Jé zus t, de fel té tele zé sünk sze rint azért le het még is hi te le sen tő le szár ma zó, mert halál kö zeli él mé nyei so rán nem csak szá má ra ad dig is me ret len ta pasz ta la tok ra te he tett szert, ha nem új fel is me ré sek re is. E fej lő dé se lé lek ta ni lag is hi te les, még pe dig nem csak azért, mert már ko ráb ban is az egye te mes jó sá got hir det te (pl. Mt 5,44-48), ha nem azért is, mert ha son ló „nagy ug rás sal” már tal ál koztunk ná la nyil vá nos mű kö dő sé nek kez det én, méghozzá *ugyan csak egy halál kö zeli él mé ny nyom án* (ld. 8. és 16. láb j.)! Hogy pe dig mind ez nem a szö veg nek a kor hoz és Jé zus hoz nem ill ő „ő ko ló gi ai túl er ő l te té se”, an nak bi zony sá gát lát hat juk a 18. v. ele jén (ld. 1044. láb j.), és ab ban a kis tör té net ben is, ame lyet az apok rif iro do lom ban, még pe dig az isz lám ha gyo má ny ban je gyez tek fel Jé zus ról: „Ván dor lá suk kö z ben egy dög lő tt ró kát lát tak az út men tén. »Mi cso da bű z!« – ki ál tot tak fel ta nít vá nyai. »Mi lyen szé pek a fo gai!« – mond ta Jé zus.”

¹⁰³⁷ Ld. 24. láb j. Az ott mon dot tak ér vé nye sek e mon dat kö zép ső és utol só har ma dá ra, va la mint az a 17. v. ele jé re vo nat ko zó an is.

¹⁰³⁸ Vö. 1040. láb j., 3. bek.

¹⁰³⁹ A passzív szer ke zet *passivum divinum* ké nt itt is utal hat na Is ten re (vö. 59. és 500. láb j.), a mon dat ér tel me, bel ső lo gi ká ja al ap ján azon ban (ld. 1040. láb j.) azokra vo nat ko zik, akik az „alá merítést” vég zik (vö. 897. láb j.), ezért ezt ér vé nye sí tet tük a for dí tás ban is. – Bár a mon dat egé sze jö vő ide jü ese mé nyek re vo nat ko zik, a múlt ide jü „alá me rít tet ték” alak kal az ige *aoristos* alak já ra utal tunk. Ez a „jöv ő id ő be li múlt” egy ál ta lán nem rit ka gon do lati és nyel vtani je lenség, je len té se itt: „ha *majd* [még is] be kö vet ke zik az, hogy *alá merít tet ték*, ak kor [Is ten] meg fog ja men te ni...”

¹⁰⁴⁰ Ez a mon dat a szo ká sos for dí tás ban – „Aki hisz és meg ke resz tel ke dik, üd vő zül, aki nem hisz, el kár ho zik” – min de nes túl ide gen Jé zus tól, mert a) a „hin ni” Jé zus fel fo gá sá ban egé szen más je lent, mint az egy há zi ha gyo má ny ban és te o ló gi á ban (vö. 24. láb j.), b) Jé zus el ve tet te azt a fel fo gást, hogy *kultikus mó don* Is ten sze mé ben tiszt á vá le het vá lni, és az „üd vő ség” ki zá ró la gos fel té tele ké nt a szív meg té ré sét je löl te meg (vö. Mk 7,14-23; Jn 3,25-26; 4,1-2), c) Jé zus nem hir det te a vég ér vé nyes el kár hozás ta nát, amennyi ben az azt je lent i, hogy az em ber el ves zí ti a meg té rés, és ez zel az üd vő zü lés *lehet ő sé gét* is (vö. 135. és 654. láb j.), d) ha a ha gyo má nyos for dí tás nak és ér tel mezés nek ig aza len ne, akkor ez zel a fel té tel ren dszer rel Is ten nem ho gy a ma ga is te ni mi vol tá nak, de még az em be rek kel szem ben tá masz tott Jé zu si kö ve tel mé ny nek sem fe lel ne meg (vö. Lk 6,35-36), és a mai em be ri ség nek leg al ább négy öt ő de el kár hoz na, mert a „hisz” eb ben a mon dat ban ér te lem sze rű en csak azt je lent he ti: „hisz Krisz tus ban”. – Egyéb ké nt en nyi er ő vel a for dí tók azt is

a jelek fogjákkövetni:¹⁰⁴¹ az én nevemben démonokat fognak kiűzni,¹⁰⁴² új nyelveken beszélnek,¹⁰⁴³ (18) kígyókattávolítanak

írhatnák: „Aki hisz és megmósszik, üdvözülni...”, hiszen az „alámerülés” ezt is jelent (Lk 11,38).

Csak hogy az „alámerítés, alámerülés” egyáltalán nem csupán a víz-
zel kapcsolatos (vö. Mk 1,8; Mt 3,11), és Jézussal kapcsolatosan sem
csupán a Jordán folyóba történt alámerítéssé vonatkozik (Mk 1,9). Sa-
ját szavai között kétszer is találkozzunk még vele, mind kétszer *a szen ve-
désbe alámerítést-alámerülést* jelenti, mégpedig nemcsak önmagára
(Mk 10,38; Lk 12,50), hanem a nítványa iránt, minden követőjére vonat-
kozóan is (Mk 10,38-39; vö. Mk 8,34), és ezzel a „pohárból ivás” ké-
vel (Mk 10,38; 14,36) azonos jelentésű!

Mind ezek alapján itt arról van szó, hogy a keresztrefeszítés után újra
feléledt Jézus immár saját tapasztalata alapján is tanítja, amit annak előt-
te is hirdett már (ld. 8,31; 9,31; 10,34 és 44. láb.). hogy aki bízik Is-
tenben, azt „bűnös emberek” (14,41) *bemeríthetik* ugyan a szenvedésbe,
Is *ten mégis* megfogja menteni. Ez persze csak *sajátos esete* (vö. 869.,
ill. 1019. láb., 3. bek.) Is *ten egyetemes* megmentésének (vö. 188. láb.).

Az Is *tenben* nem bízik katpedig úgy „ítéli el” Is *ten*, aho gyan „örök vé-
tek foglyai” azok, akik „gyalázák a szent Lelket”, ld. 135. és 654. láb.).

¹⁰⁴¹ Akik bíznak Is *tenben*, azokba – ha nem is akadálytalanul, de aka-
dálytalanabbul – beáramlik magának Istennek, az Erőnek (vö. 919.
láb.) az ereje (*dünamisz*-a, vö. 249. láb.), s ez az erő egy részt felérő síti
saját élet erejüket, más részt – továbbáramolva mások felé – felérő síti
mindenemberével azonos fokú, természetes gyógyító képességeket (vö.
489. láb.). Így aztán „csodatevés” nélkül is csodálatos dolgokat fognak
megélni – anélkül, hogy ezekre tekintnének: „jelek” fogják „követni” őket
(a *parakolúthein* betűszerinti jelentése: „valakit mellette haladva követ”);
jelek, de *nembizonyítékok*, vagyis nem kényeszerűtől erejük azok számára,
akik másképp (természetes jelenségnek, véletlennek, csalásnak, démoni ha-
tásnak stb.) akarják értelmezni őket, már csak azért sem, mert a „csodákkal
bizonyítás” vágyát Jézus éppenséggel „Istenben *nem* bízó”, istenellenes
magatartásként leplezte le (ld. 400. láb., és vö. még 686. és 968. láb.).

¹⁰⁴² Ezért he tő úgy is, aho gyan Jézus „ördögűzéseit” értelmezük (vö.
1,21-28; 5,1-20; 7,24-29; 9,14-29), de „parapszichológiai módon” is,
amivel azonban itt nem kívánunk foglalkozni.

¹⁰⁴³ Mi vel Jézusról *sehol* sem jellemeztek föl, hogy őt magát jellemezte
volna az a fajta („idegen”) „nyelveken beszélés”, a „glosszolália”,
amely az 1Kor 12,10 és 14,1-33 szerint a páli gyülekezete ket jellemezte,
és azt sem, hogy ilyes fajta „karizmat” ígért volna valakiknek, nyugod-
tan állíthatjuk, hogy nem erre gondolt itt, és feltehetően lehettek, hogy in-
kább „a szerezte új nyelvére” gondolt, amely minden képp szükség-
van annak, aki Jézus üzenetét tovább akarja adni, akár saját házában
teszi ezt, akár egy olyan országban, amelynek a nyelvével nem is rendelkezik. A

el (a kezükkel)*¹⁰⁴⁴, és ha valami halált okozót isznak, semmiképp sem fog árta ni ne kik,¹⁰⁴⁵ [továbbá] *gyengélkedőkre te-

szeretetnyelvét ugyan is mindenki érti, nem csak minden ember, ha nem „minden te remtmény” is (vö. 1036. és 1044. láb.)!

¹⁰⁴⁴ A fordítás gyakran kihagyja a „kezüket” kiégésitést, pedig az legalább annyi jelenlétét kért volna, mint amennyi nincs, illetve szintén kiétel nélkül „felemel”-lel fordítják az *airein* igét, pedig annak az említett telazonos súlyjelentése az „elvisz, elszállít, eltávolít” is. Ezeknek a figyelembe vételéhez a segitáshoz, hogy Jézus emondását úgy értelmezzük, ahogyan feltehetőleg maga is értelmezte.

Az 1Móz 1,28-ban azt olvassuk, hogy Istentől fog azal bízta meg az embert, hogy „uralkodjék a földön mozgó minden élőlényen”, a 91. zsoltár 13. versében pedig az áll, hogy „aki a Felséges rejtekeiben lakik és a Mindenható árnyékában pihen” (1. v.), mondhatnánk úgy is: „aki Istent bízta”, az „eltávoztatta a világról”. Ezek tükrében való világossá Jézus radikális újmondanivalója: Az Istent bízó ember nem „távoztatta el”, nem üti agyon a kígyót, ha az véletlenül az útjába kerül, hanem „eltávolítja, elszállítja”, és még csak nem is – mondjuk – egybotl, ha nem a kezével, de nem azért, hogy „uralkodjék rajta”, hanem hogy megvédje a kígyót, „aki” érteni fogja „a szeretet új nyelvét” (1043. láb.), és nem fogja megmarni őt! – Hozzátehetnénk: az Istent bízó ember nem csak ökonómiai számításból fogja óvni-védeni a természetet (hogy annak elpusztítása elnepusztítsa őt magát is), hanem ökológiai értelemmel (mert mindent a világon te remtmény társának tekint, és szeretete valamenyire ki terjed), vö. 1036. láb.)

Ez a szemléletmód és értelmezés legfeljebb számkra lehet új donság, Jézus már pályája elején is jelezte: Istent valóban és feltétlenül bízó emberként szerényen beilleszkedett a remtés rendjébe (vö. 20. láb.).

¹⁰⁴⁵ Jézus nem azt mondja, hogy az Istent bízók *szándékosan* igyanak „mérget”, és így mutatnak be „bizonyító csodát”, hanem hogy *ha* véletlenül valami halálos folyadékot isznak, akkor az nem fog megártani nekik – hiszen mind az öt itt felsorolt „jel” annak a főtételek a jegeiben áll, hogy csak *mellékesen* fának az Istent bevett bízalomból, nem lehet őket demonstrációs céllal „megcsinálni”!

Állításában egyébként semmi „természetfölötti” nincsen, csupán azt mondja ki, ami már köztudott. Percről percre jutnak be szervezetünkbe „mérgek”, betegségcsírák (baktériumok, vírusok, káros sugárzások, rákkeltő anyagok), de hogy ténylegesen megbetegszünk-e, attól függ, milyen erők érve sülnek: a méregpusztító erők, vagy a természetvédekező erők, ez pedig nagymértékben függ a „leki” felteletektől. A tapasztalat azt mutatja, hogy ugyanazt a betegséget, amely egy ijedt és/vagy megfáradt embert leönt, de rólátó és nagyéletkedvű szomszédja legyőzi. Jézus, aki sikeres gyógyítóként fontosnak tartotta, hogy a betegek *akarjanak* meggyógyulni (ld. Jn 5,6), a gyógyulást várokat pedig

szik majd rá a kezük, és azok jól lesz nek.¹⁰⁴⁶

(19) Az Urat, (Jézust), miután beszélt velük, [Is ten] kétségte le nül fel vitte az égbe, és [ott] Is ten jobb ján ült le.¹⁰⁴⁷ (20) Ők pedig ki mentek, és mindenütt meghirdették [az örömhírt], az

buzdította, hogyne féljenek, ha nem bízzanak Istenben (pl. Mk 5,36), azt mondja: az Istenbe vetett bizalom „mellékesen” elősegíti, meggyorsítja a természetes gyógyulást is.

¹⁰⁴⁶ Ha utólag találtak volna ki és adták volna a „fel támadt” Jézus számára a felsorolásnak ezt a vég- és csúcspontját, aligha fogalmazták volna meg ilyen szerényen, ha nem legalább is gyógyításról, vagy éppen séggel hatottak fel támasztására beszélték volna. Itt azonban csupán arról van szó, hogy a „gyengélkedők” az Istenben bízők „kézrátétele” nyomán „jól fogják érezni magukat”. Va gyis az Istenben bízők csak azt fogják tenni a számára, „idegen” gyengélkedőkkel, amit minden anya természetesen megtesz saját sírógyerekével: a fájópontra térszi a kezét – a gyermek pedig valóban jól, vagy legalább is jobban fogja érezni magát.

Lehet, hogy valóban csupán ebben áll ennek a kifejezésnek a különlegessége, tehát a „szűk körű” anyai szeretetkiátgításában, illetve Jézus realizálásában, miszerint az Istenbe vetett bizalom valóban hat. Talán megkockáztathatjuk azonban azt a feltevést is (különösképpen Lk 9,2-re, amely nem a *therapeuein* = ápol, gonдоз, ha nem az *iaszthai* = gyógyítást alkalmazza a tanítványok feladatának meghatározásakor), hogy halálközeli élményeinek hatására Jézus még szerényebb lett, mint volt, és küldetésadó végösszevaival ezért beszélt már csak „jól levésről” „gyógyulás” helyett. Mert ha gyógyítani nem tudnánk is (vö. 489. láb.), az itt említett feladat mindenki számára megvalósítható, megcselekvése pedig nem kevéssé – mert a beteg embernek a korszerű gyógyszerek nélkül és műszerek nélkül is na gyobb szükség van olyan emberre, amelyek gyengéden megérintik, megsimogatják, és megigazítják feje alatt a párnát. Ezt pedig különlegességük nélkül is megtehetjük – saját kezünkkel, természetesen, érezhetően, és konkrétan, nem csupán vallási rítusként.

¹⁰⁴⁷ Lk 24,51-ben még Jézus csodamentes távozásának beszámolója áll előttünk (az „és föl vitte az égbe” a legkézesebb kéziratokban nincs benne!), de az Apostolok cselekedeteiben (1,9–11) már Lukács is megváltoztatja, amitevangéliumában ő magamon dött... Itt, a Márk-záródekban is olyan, történetileg nem hiteles krisztológiai „beszámolóval” van dolgunk, amelyet Illés próféta „mennybevétele” hagyományán, a 2Kir 2,11 és a Zsolt 110,1 szávaival fogalmaztak meg. Jézus, aki már a „jó Mester” megszólítást is vissza utasította (Mk 10,18), nyilván valóban ellenben tiltakozott volna az ellen, hogy az „Úr” címet alkalmazzák rá (vö. 736. láb.)...

15,20

Úr [pedig] együtt munkálkodott velük, és¹⁰⁴⁸ megerősítette az üzenetet az tisztelettel.¹⁰⁴⁹

¹⁰⁴⁸ Lehetőség, hogy ez az „és” ún. értelemző, magarázó „és”, tehát jelenti: „azaz, vagyis”; ebben az esetben a „megerősítette az üzenetet...” az „együttműködött velük” kifejtésének.

¹⁰⁴⁹ Az „Úr” címet leszámítva (ld. 1047. lábj. vége) ezt a közlést hi télenek fogadjuk el, feltéve hogy az „együttműködést”, a „tisztelettel” és a „megerősítést” a 16-18. vershez adott magarázatunk szellemében fogjuk fel.